

Vrijheid en Gebondenheid

Michael Kolkman

De Vrije Gemeente

Zondagochtendlezing, 4 Januari 2010.

Inleiding: Henri Bergson

In deze zondagochtendlezing hebben we het over vrijheid, zowel wat vrijheid is en hoe vrijheid mogelijk is. Hiervoor laten we ons inspireren door het gedachtegoed van de Franse filosoof Henri Bergson. Voor wie onbekend is met de naam, Bergson werd geboren in 1859 en stierf in de Tweede Wereldoorlog in 1941. Bergson was met name bekend, beroemd mogen we zonder overdreving zeggen, in de periode van het begin van de 19e eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog. De college zalen puilden uit met publiek en zijn werk werd al reeds in die periode vertaald naar een dozijn of meer talen. Voor zijn werk werd hij in 1927 de Nobelprijs toegekend, en nog enkele jaren daarvoor, in 1923, trad hij, reeds 64 jaar oud, in discussie met Einstein over het juiste begrip van de tijd. Maar zoals vaak gebeurd bij grote populariteit leidde dit aan de ene kant tot vele dweepers die Bergson op allerlei wijzen toeëigenden en, deels als gevolg hiervan, tot een soort vadermoord in de generatie van filosofen na hem. Lange tijd werd zijn werk eigenlijk vooral nog door kunstenaars en artiesten gelezen en het is pas sinds de jaren Negentig dat men het werk van Bergson weer begon te herontdekken.

Dat Bergson een hele tijd vooral nog door kunstenaars en artiesten werd gelezen heeft evenveel met zijn schrijf- en denkwijze te maken als met de keuze van onderwerpen. Het is

een stijl die vaak vloeiend word genoemd, een die van het ene naar het andere probleem leidt in een mooie continuë loop. Bij Bergson vinden we weinig van het abstracte taalgebruik waar de filosofie zo bekend danwel berucht om is. Bij Bergson ligt de moeite niet in het ontcijferen van de argumenten maar in de moeite die hij vraagt om op originele en onvoorbehoude wijze te denken. Voor Bergson was precizie belangrijker dan universaliteit, voor elk probleem was vernieuwde moeite vereist. Bergson was zeer geïnteresseerd in wat William James, met wie Bergson later goede vrienden werd, de "stream of consciousness" heeft genoemd, de stroom van het bewustzijn. Ons bewustzijn en de verschillende staten waarin ons bewustzijn kan verkeren stroomt van het ene punt naar het andere punt. Zoals we met Heraclitus mogen zeggen: het is een rivier waar we nooit twee keer in kunnen treden want steeds vloeit ze voort en nooit komt ze meer terug. Bergson schreef ook over kunst en kunstzinnige schepping. Een kunstwerk is niet iets wat simpelweg ontdekt moet worden, iets waarvan het bestaan slechts onthuld moet worden, maar het is meer als een uitvinding, nieuw en voorheen onvoorzien. Verder schreef hij over het lachen, over dromen, over de evolutie van het leven en over intuïtie als sympathische kennis.

Wie hier in september was heeft Govert Jan Bach kunnen horen spreken over intuïtie als vorm van weten. Overigens was ik er zelf helaas niet bij maar ik heb later zijn voordracht kunnen lezen op de website van de Vrije Gemeente. Ook Bergson legde een grote rol weg voor de intuïtie. Bergson vond dat de natuurwetenschappelijke kennis gecompliceerd diende te worden met een die meer geeïgend was aan het leven. Deze vorm van kennis noemde hij intuïtief en hier zal ik het later nog over hebben.

Vrijheid: positieve en negatieve vrijheid

Vrijheid is een kostbaar goed waar al heel wat om is gestreden. Ik schreef deze lezing deels rond Kerstmis in Jerusalem, plaats waar al honderd generaties lang om word gestreden en nog steeds. Vrijheid is zo een kostbaar goed dat men zelfs bereid is ervoor te sterven. Dat er soms gevochten moet worden voor vrijheid komt vaak omdat de ene groep niet hetzelfde wil als de andere groep. Als je iets wil en iemand anders belet je hierin dan voel je je onvrij en geremd. Vrijheid is het ontbreken van dwang van anderen, het ontbreken van belemmeringen, niet gebonden te zijn door de ideeën van anderen, maar ook vrij van conditionering, van lichamelijke en andere beperkingen. Het gaat hier om een vrij-zijn *van*. Dit is wat men negatieve vrijheid noemt omdat het hier gaat om het ontbreken van belemmeringen

Negatieve vrijheid staat tegenover wat men dan positieve vrijheid pleegt te noemen: vrijheid om te komen tot iets, om je leven leiden zoals je dat zelf wil. Positieve en negatieve vrijheid dienen samen te gaan, want vrijheid is meer is dan een zich vrij vechten alleen. Als het alleen om het gevecht zou gaan dan wordt de vrijheidstrijd al gauw tot louter machtsspel en zo zien we vaak het cynische gezicht van de vrijheidstrijder die daarna alle macht voor zichzelf claimt en er, los van enige schikking in voorkeursposities, eigenlijk weinig lijkt te zijn verbeterd. Negatieve vrijheid, als afwezigheid van dwang en belemmering dient samen gaan met een invulling van positieve vrijheid. Het gaat er om vrij te zijn van dwang, om zote komen tot iets: vrij in zelf-expressie, tot het ontwikkelen van je leven in de richting waarin jij dat wilt. Het gaat er om vrij te zijn om samen te zijn met die mensen met je samen wilt zijn, vrij om te denken, te voelen, te doen en tre gaan waar je wilt. Even voor de duidelijkheid: positief en negatief betekent hier dus niet goed of slecht maar verwijst naar de aanwezigheid of afwezigheid van een invulling van het begrip.

Waar we allicht gemakkelijk kunnen herkennen wanneer we in onze vrijheid worden belemmerd, is het al moeilijker om in te vullen wat vrijheid nu werkelijk is. Vrij leven is leven zoals je dat zelf wilt. Maar het is misschien al wel duidelijk dat je er daarmee nog niet bent. Wat wil je en is het wel zo goed wat je wilt? Vrij zijn is niet zo maar blindelings je wil achterna lopen want soms is het helemaal niet zo goed wat je wilt. Zo dien je jezelf ook af te vragen waarom je het wilt. Loop ik niet zonder het te weten mijn lusten en aandringen achterna? Reproduceer ik niet de vooroordelen van mijn omgeving, van wat anderen voor mij willen?

Negatieve en positieve vrijheid zouden we ook kunnen zien als twee vragen: Negatieve vrijheid, als het ontbreken van de inmenging van anderen, vraagt dan naar *hoe* vrijheid mogelijk is. Vrijheid is pas dan mogelijk als ik het ben die aan mijn leven invulling geeft. Positieve vrijheid, de vrijheid om tot iets te komen, is de vraag *wat* vrijheid is. Zoals we zullen zien kleven er aan beide kanten problemen. Kunnen we ooit wel helemaal vrij zijn van enige belemmering, van alle invloed van buiten af? En hoe weet ik eigenlijk wat ik wil, en hoe weet ik of dit ook goed is?

Wat er nu zo mooi is aan het gedachtegoed van Bergson is dat hij ons een antwoord geeft op beide vragen en ook nog eens op een manier die onderling samenhangt. Daar zijn opvattingen over vrijheid anders zijn dan hoe gangbaar over vrijheid wordt gedacht maakt wel dat ik van u wil vragen om op vrij onvoorbehoudse wijze naar zijn ideeën te kijken. Het zal in het begin misschien lijken alsof ik het over allerlei dingen heb die toch weinig met vrijheid te maken hebben. We zullen namelijk eerst de vraag stellen hoe vrijheid mogelijk is. Als we eenmaal hebben gezien hoe vrijheid mogelijk is zal daarna de vraag wat vrijheid is makkelijker te beantwoorden zijn. Alvast op de dingen voortuitlopend, kunnen we zeggen dat voor Bergson alles wat leeft en beweegt inherent vrij is omdat het steeds zijn eigen leven en

omstandigheden schept. Op deze wijze probeerde hij te antwoorden *hoe* vrijheid mogelijk is. Binnen deze vrijheid die voor alles en iedereen geldt wordt dan de vraag naar *wat* vrijheid is er een van een bepaald soort inspanning die soms van ons kan worden gevraagd.

Vrijheid en gebondenheid

Laten we eerst kijken naar hoe vrijheid mogelijk is. Vrijheid is vrij zijn van de inmenging van anderen of van invloeden van buitenaf. Hier gaat het om de vaak gemaakte tegenstelling tussen vrijheid en gebondenheid. De tegenstelling is dat we aan de ene kant er van overtuigd zijn dat vrijheid bestaat en dat we ons vrij voelen in onze keuzes. Dit vrijheidsgevoel is van essentieel belang. Het is omdat ik zelf de keuze ben aangegaan dat ik vervolgens verantwoordelijk gehouden mag worden voor de gevolgen van die keuze. Als de keuze te sterk is beïnvloed door omstandigheden dan is zo'n keuze niet werkelijk vrij te noemen en is de persoon er maar in beperkte mate verantwoordelijk voor te houden.

Maar dit gevoel dat we het zelf zijn die onze keuzes bepalen en dat we dus verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor de gevolgen ervan, wordt ondermijnd door alles wat de wetenschap ons vertelt over conditionering, opvoeding en aanleg, over DNA, genen, en bio-chemische balansen in het brein. Daar waar we geloven in onze vrijheid lijkt elke nieuwe ontdekking van de wetenschap dit onderuit te halen. We denken misschien wel dat we vrij zijn maar eigenlijk is dit gevoel maar een bijverschijnsel, iets subjectiefs en gaat het om diepere processen waar we helemaal geen invloed op hebben.

De wetenschap toont ons overal de wetten van de natuur. Deze wetten bepalen alles wat er gebeurt. Net zo als een appel altijd naar beneden valt, je buikpijn krijgt als je iets verkeerd eet, zo wordt je depressief als er bepaalde dopaminen ontbreken in de hersenen. Niet

alleen hoe we ons voelen maar ook de keuzes die we denken te maken zijn reeds bepaald door conditionering, biologie en chemie. Zo schijnt het zo te zijn dat zoiets elementair als de partnerkeuze van een vrouw sterk wordt beïnvloed door of ze wel of niet aan de pil is. Is een vrouw het niet dan schijnt ze eerder een onbetrouwbare partner te kiezen, iemand met een genen-pakket dat sterk verschilt van het hare. Vanuit de voortplanting beschouwd is dat goed want zo'n pakket zal het hare complementeren, maar het leidt er vervolgens wel toe dat de partner minder lang bij haar zal blijven. Is ze echter aan de pil dan valt de keuze eerder op een wat huishoud-vriendelijke partner, een veilig iemand die goed is voor het gezin maar met een genen-pakket dat veel meer op het hare lijkt en dus vanuit de voortplanting beschouwd minder goed want dit vergroot de kans op erfelijke aandoeningen. Zullen we de partnerkeuze dan maar overlaten aan de wetenschap? Het is in ieder geval een opvallende trend te noemen dat zogenaamde "wetenschappelijke" dating-sites, die met "objectieve" criteria beweren te werken, een sterke toename in interesse kennen.

Met alle kennis die tot ons komt via de wetenschap, kunnen we dan nog wel spreken van vrijheid? Werkelijk vrij handelen lijkt wel haast een onmogelijkheid. Hoe kunnen we werkelijk vrij zijn van inmenging, van omstandigheden, van conditionering? Wat is die miraculeuze keuze-vrijheid waar we zelf kiezen wat we willen? We kunnen misschien wel vinden dat we vrij zijn maar als we de koppen niet in het zand willen steken voor alles wat de wetenschap ons vertelt dan zullen we toch op de een of andere manier moeten weten uit te leggen hoe vrijheid mogelijk is.

Vrijheid van de wil

Maar laten we even veronderstellen dat vrijheid wel mogelijk is. Vrijheid gaat er dan om je leven in te richten zoals je dat zelf wilt, zonder dat anderen dit voor je bepalen. Vrijheid heeft dus te maken met wat je wilt en vaak wordt keuze-vrijheid of wilsvrijheid als essentie van vrijheid genoemd. Maar zoals we al een beetje hebben gezien is daarmee de kous nog niet af. Bergson vond het idee van keuze-vrijheid een vrij nietszeggende abstractie. Simpelweg je wil volgen zegt nog niet dat je er al bent. Misschien volg je wel gewoon de wil van je ouders, van je tijd en je cultuur. In vrijheid gaat het er dus niet om zo maar zelf je handelen te bepalen maar om het juiste te doen. Het gaat er om te weten wat goed is en wat niet.

De duur

Wat Bergson met name verwierp in het idee van keuze-vrijheid is dat dit lijkt te veronderstellen dat we ons op een bepaald moment confronteerd kunnen vinden met twee of meer duidelijk omschreven keuze-mogelijkheden. Dat we ons leven even stop kunnen zetten om die mogelijkheden te bekijken alsof we op een soort kruispunt staan met een weg de ene kant op en een andere de andere kant op. Vrijheid zou dan zijn dat we net zo goed de ene als de andere weg hadden kunnen kiezen. Vrijheid wordt dan nogal willekeurig, want afhandelend van onze wil kiezen we het ene boven het andere. Maar dit helpt ons helemaal niet te begrijpen hoe we tot de keuze zijn gekomen. Eerder is het volgens Bergson zo dat er een heel proces aan voorafgaat waarin het ons langzaam duidelijk wordt waarheen we willen gaan. Op het moment dat dit ons wat helderder voor de ogen staat kunnen we het vervolgens pas contrasteren met andere denkbare mogelijkheden. Maar de keuze, in zo verre daar al sprake van is, is dan eigenlijk al gemaakt. Het gaat er dus om goed te zien wat we willen, wat we de keuze noemen is dan de bevestiging van dit groeiende inzicht.

De duur

Bergson wijst dus het idee van keuze-vrijheid af en ook is hij er niet van overtuigd dat alles reeds voor ons is bepaald. Beide kanten, de vrije wil en wat we determinisme noemen, gaan uit van een verkeerd inzicht in de werkelijke aard van de tijd. Deze tijd, die hij *la durée* noemde, de duur, als in het voortduren van de tijd, is de kern van zijn filosofie. Voordat we Bergson's ideeën over vrijheid zullen bespreken gaan we eerst eens goed naar deze duur kijken. Het gaat er om te begrijpen dat alles weliswaar met elkaar is verbonden en er dus niet zo iets als een willekeurige vrije wil is die zo maar wat beslist, maar dat dit daarentegen niet betekent dat alles reeds van te voren vast ligt. Eerder is het zo dat we weliswaar op elk moment voortbouwen op wat we voorheen hebben gedaan, maar dit is iets dat slechts stapje bij beetje gebeurt. De tijd heeft een bepaalde duur en daar kan niet op vooruit gelopen worden, het is een constant groeiend proces.

Wat is de duur? De duur vinden we als onszelf goed gadeslaan. Kijken we aandachtig en zonder vooringenomen ideeën naar ons gevoelsleven, naar ons gemoed, naar de loop van onze gedachtes dan valt ons volgens Bergson op dat de ene gedachte of het ene gevoel opkomt en eigenlijk gelijk al weer overgaat in een ander idee of gevoel. Dit is die stroom van het bewustzijn waar ik het eerder al over had. Steeds weer komt er iets op en gaat dan bijna zonder dat we het merken over in iets anders en ook dat verandert weer. Deze momenten van ons innerlijk leven zijn weliswaar van elkaar te onderscheiden en ik weet dat wat ik nu voel of denk niet hetzelfde is als wat ik zonet voelde of dacht, maar nergens kunnen we echt zeggen: hier is het ene gevoel, dáár het andere. Het is deze voortgang die Bergson altijd erg heeft gefascineerd. Dit noemde hij de duur, als in het vóórtdueren van de tijd.

Dit voortduren, zo intiem aan ons eigen bestaan, en iets wat we allemaal in onszelf kunnen gadeslaan, is verbazingwekkend moeilijk op een juiste wijze onder woorden te brengen. Van alle metaforen en representaties kwam volgens Bergson de muziek nog het meest dichtbij. Wanneer men bijvoorbeeld denkt aan de Middeleeuwse meerstemmige muziek krijgt men een aardig beeld van wat Bergson bedoelde. De ene stem komt op, de ander houdt aan, stemmen verdwijnen en komen terug, vloeien in elkaar over en vormen één geheel terwijl ze toch ook ieder hun eigen individualiteit behouden. Het is ook geen toeval dat zo'n beetje in dezelfde tijd componisten als Ravel en Sati met hun vloeiende, sensuele composities kwamen. In die zin kunnen we Bergson zien als de filosofische component van iets wat toen heel erg in de lucht zat.

Intellect en intuïtie

Deze voortgang, die ononderbroken is, maar tegelijkertijd weldegelijk steeds verandert, is dermate anders dan wat we met onze gangbare woorden kunnen uitdrukken dat Bergson al in zijn eerste werk over de onmiddellijke gegevens van het bewustzijn (*Essai sur les données immédiates de la conscience*, 1889) de conclusie trok dat de natuurwetenschap deze voortgang niet op adequate wijze kan begrijpen. Dit kwam, zijns inziens, omdat de natuurwetenschap in essentie een louter praktische instelling betreft, een die er op is gericht te meten, te voorspellen en te beheersen. Maar de duur laat zich niet meten en laat zich niet voorspellen. Het laat zich niet meten en voorspellen omdat het steeds verandert en nooit op exact dezelfde wijze terug komt. Dat betekende overigens helemaal niet dat Bergson de natuurwetenschap dan maar afwees. Eerder was het zo dat er naast deze vorm van kennen ook plaats moest worden gemaakt voor een vorm van kennen die meer inlevend en invoelend was, een die via

"intellectuele sympathie" deel was van het kennis-object. Deze kennis noemde hij ook wel intuïtief, daar het een soort onmiddellijk bewustzijn betreft, een die participeert in wat het bestudeert.

Levende geschiedenis

Om te begrijpen waarom het voortduren van ons gemoed zich niet laat meten en voorspellen en waarom de duur niet iets is wat van te voren al vast staat zullen we wat beter moeten kijken naar deze duur. Al ontdekte Bergson de duur in eerste instantie in ons gevoelsleven kwam hij later tot het inzicht dat eigenlijk alles wat leeft en beweegt op deze manier moet worden begrepen. Zo zien we dat alles wat leeft steeds zijn eigen voorwaarden schept en dat het idee van een reeds vaststaande toekomst een misvatting is.

Kort gezegd is de duur niets anders dan levende geschiedenis. Voor Bergson is het van essentieel belang om in te zien dat alles wat we doen en laten en dat alles wat ons overkomt, ons maakt tot wie we zijn. We zijn letterlijk wat we doen en wat we hebben gedaan. Zo bouwen we steeds maar voort op het voorafgaande. Dit is niet iets wat ooit afkomt, maar het is een voortdurend proces. Al vergeten we misschien het leeuwendeel, toch is het niet zo dat dit allemaal maar verdwijnt. Nee, het verleden dragen we met ons mee, of sterker nog, het verleden is hier en nu en wij zijn dit levende verleden.

Voor Bergson is het dus niet zo dat het verleden alleen nog in de herinnering bestaat. Hoe zou dit ook kunnen? Het geheugen stellen we ons voor als een soort register, een soort boek, ergens in de hersenen, waar een mini-archivaris met een fijn pennetje de gebeurtenissen opgeschrijft, maar hij is een beetje slordig en vergeetachtig en zo wil er nog wel eens wat verdwijnen. Maar waarom zou de tijd alleen in een bepaald gebied van het brein zijn

ingeschreven? Is het niet meer vanzelfsprekend te zeggen dat de tijd zich overal inschrijft, in alles wat leeft, verandert en voortduurt?

Om Bergson hierin te kunnen volgen moeten we ons losmaken van de gangbare idee dat verleden, heden en toekomst plaatsen zijn waarheen we zouden kunnen reizen in een teletijdmachine. Voor Bergson is de tijd niet een of andere lijn. Er is geen verleden en geen toekomst, er is alleen het nu, maar dit nu omvat tegelijkertijd de hele geschiedenis. Wie we nu zijn is de optelsom van ons verleden; wij zijn letterlijk de belichaming van ons verleden. Alles wat leeft is levende geschiedenis, een die steeds door gaat en zich steeds verder ontwikkelt. Dit voorduren van de tijd kunnen we eigenlijk alleen goed begrijpen als we proberen er mee samen te vallen.

Actie-reactie

Dit idee, dat we zijn wat we doen en wat we hebben gedaan, komt dicht in de buurt bij een ander idee waar sommigen van u allicht mee bekend zullen zijn, namelijk dat van *karma*. Karma betekent zoiets als actie-reactie, de wet van handeling en gevolg. Volgens het idee van karma heeft elke handeling een gevolg en daarom is het zo belangrijk om altijd naar het juiste te streven. Wij zijn het zelf die ons leven voor ons maken, we zeggen dat we worden getekend door het leven. Dit kunnen we zowel psychologisch als fysiologisch begrijpen. Als we lang in dezelfde verkeerde houding zitten dan krijgen we krampen en pijnen en als we het erg bont maken dan kan onze houding zelfs permanent veranderen. Als we slecht eten dan wordt het lichaam op een gegeven moment ongezond. Iemand die zijn of haar woede niet los weet te laten wordt uiteindelijk een ontevreden en onaangenaam persoon. Hier zien we dus hoe acties

uit het verleden voortduren in het heden. Het idee van *karma* drukt eigenlijk niet veel anders uit en ook Bergson zag dit zo.

We kunnen nog verder gaan. Wat is ons lichaam? Is dit slechts materie, iets met duidelijke grenzen en onveranderlijk? Maar eerst worden we groter en groter en daarna krimpen we weer wat. Het haar en de nagels groeien uit. Er moet steeds voedsel in en ook dat komt er weer uit. De lichaamscellen worden gevoed door het circulerende bloed. Deze cellen vervangen zichzelf zodat men zegt dat na zeven jaar ons lichaam in het geheel is vernieuwd. Dit lichaam blijft zowel hetzelfde lichaam en toch verandert het steeds, op elk moment en elke dag weer. Het veranderende lichaam met zijn celvernieuwing, bloedcirculatie en spijsvertering, zouden we kunnen zien als een netwerk van geschakelde processen. Deze processen bestaan uit verschillende handelingen die zijn gespecialiseerd in bepaalde functies. Er komt iets in en dan wordt er iets mee gedaan. Het lichaam lijkt zo passief maar dat is omdat het al die handelingen steeds zo regelmatig verricht.

Voor Bergson is er uiteindelijk geen echt verschil tussen de handelingen die ons lichaam verricht en de handelingen die wij zelf verrichten met het lichaam. Het zijn allemaal handelingen. De tegenstelling, voor Bergson, ligt niet tussen vrij-zijn en gebonden-zijn. De materieële gebondenheid van het lichaam bestaat even goed uit handelingen, net zo als de handelingen die we zelf met het lichaam in gang zetten. Tussen de twee is er geen werkelijk verschil. Eerder is het zo, en daar zullen we later nog op terug komen, dat het verschil ligt tussen die handelingen die bijna automatisch gaan, zoals die van de cel of de bloedsomloop, of ook de dingen die we doen zonder er bewust van te zijn, en aan de andere kant handelingen die een bepaalde inspanning en moeite van ons vragen. Echte vrijheid zal dan liggen in de handelingen die niet automatisch gaan.

Het weven van de tijd

Volgens Bergson bestaat het verleden in het heden. We zijn de belichaming van onze geschiedenis. De tijd zou je kunnen zien als een groot weefsel, een groot tapijt dat zich steeds maar aan het verder weven is. Alles wat we doen kunnen we zien als draden van dit tapijt, draden die in elkaar worden gevlochten en in elkaar overgaan. Zo bouwen we van moment op moment ons leven op. Deze betekenis ligt overigens ook ten grondslag aan het woord historie, wat van *histos* komt, en dat weven betekent. Of het nu een klein draadje is of een groter draadje, het maakt allemaal deel van dit weefsel en dit voortbordurende weefsel zijn wij.

Zonet zei ik dat we ons lichaam kunnen beschouwen als een geheel van handelingen. Deze handelingen kunnen we op zich bekijken of als deel van een geheel. We kunnen ons lichaam zien als een samenwerking van organen en functies. In zijn grote studie over de evolutie van het leven (*L'évolution créatrice*, 1907) toont Bergson aan dat net zoals het individuele lichaam deel uit maakt van de soort, dit lichaam zelf ook een geheel is van functies. Ook al zijn we erg gewend om het individuele lichaam als een op zichzelf staand iets te beschouwen, is het in feite zo dat we deel uitmaken van een samenleving, van een soort en de menselijke soort weer van al het leven op de planeet. Verder is het zo dat we voortkomen uit twee verschillende mensen en zeker in het begin en aan het einde van ons bestaan kunnen we niet leven zonder de anderen. Wat er nu volgens Bergson zo uniek is aan alles wat leeft is dat we het eigenlijk alleen vanuit het geheel kunnen begrijpen. We kunnen levende wezens natuurlijk wel afzonderlijk beschouwen, de mens als individu, of het lichaam bestaande uit organen, organene uit cellen, maar het dan moeten we niet vergeten dat het alleen leeft dankzij de deelname in het geheel.

Essentieel aan het leven is dus dat het deel is van een geheel; dat elk levend wezen wordt beïnvloed door al het andere wat leeft en dus niet zo maar op zich genomen kan worden. En verder, zoals we hebben gezien, dat dit ook door de tijd heen geldt. Alles wat leeft heeft of is levende geschiedenis.

Natuurwetenschappelijke kennis

Als nu de natuurwetenschap beweert dat alles uit oorzaak en gevolg bestaat dan zal Bergson dit zeker niet ontkennen. Beweert zij echter dat deze gevolgen van te voren vast staan dan moet dit echter worden afgewezen. Natuurwetenschappelijke kennis bestaat uit het isoleren van strikte oorzaak-gevolg relaties. Hiertoe wordt een fenomeen steeds verder afgezonderd totdat zo'n een-op-een relatie is gevonden. Daarna voegt ze de elementen weer aan elkaar toe om zo tot het geheel te komen. Maar het individuele leven is alleen als onderdeel van het gehele leven te beschouwen en kan dit dus niet zonder ernstige vertekening worden afgezonderd. Verder is het zo dat het hier en nu nooit precies zo terugkeert. Maar dit is wel wat de natuurwetenschap veronderstelt als ze beweert dat alles reeds vast staat.

Volgens Bergson is de natuurwetenschap met name dan van toepassing als het om gaat dingen afzonderlijk kunnen worden bekeken. Bijvoorbeeld de cellen waaruit het menselijke lichaam is opgemaakt. Deze cellen kunnen tot een zekere hoogte apart worden bekeken. Het gedrag van zo'n cel is dermate regelmatig dat vrij aardig kan worden voorspelt wat het zal gaan doen. Maar naarmate we opstijgen naar meer complexere organismen, hoe minder deze aanpak nog op zijn plaats is. Zeer complexe zaken zoals de menselijke samenleving, of de evolutie van het leven, iets wat uit allerlei individuen bestaat die allen op elkaar reageren, valt niet zonder ernstige vertekening op een natuurwetenschappelijke wijze te beschrijven.

Vrijheid als inspanning

De tegenstelling van vrijheid en gebondenheid kunnen we nu begrijpen als een schijn tegenstelling. Alles wat gebeurd wordt beïnvloed door al het andere en door alles wat voorheen is gebeurd. Vrijheid als volledige los van alle externe invloed moet dit worden afgewezen. Ook het idee van een volledig vrije wilskeuze wijst Bergson af. Het gaat er niet om op puur willekeurige wijze en los van alles beslissingen te nemen. Maar het is ook niet zo dat alles reeds van te voren vast staat zoals de natuurwetenschap ons vertelt. Het leven valt niet te voorspellen want het defineert zichzelf op elk moment opnieuw. Elke situatie is nieuw omdat dit het resultaat is van alles wat eraan vooraf is gegaan. Nooit gebeurt er twee keer hetzelfde. Hiermee heeft Bergson de vraag naar hoe vrijheid mogelijk is beantwoord. Het leven staat niet van te voren vast maar ontwikkelt zich zelf gaanderwijze.

Vanuit het inzicht in de duur van ons gemoed en de duur van het leven heeft Bergson vervolgens zijn vrijheidsbegrip uitgewerkt. Zoals ik zei is er weldegelijk een plaats voor de natuurwetenschappelijke benadering. Het lichaam kan tot een zekere hoogte als bestaande uit afzonderlijke delen worden beschouwd. Het gedrag van een cel bijvoorbeeld kan vrij aardig worden voorspeld. Maar willen we het hele lichaam begrijpen dan is het gedrag van cellen alleen niet voldoende. Dit geldt des te meer voor nog complexere zaken als de samenleving of de evolutie van het leven. We kunnen dus stellen dat er sprake is van een zeker verschil in de reikwijdte van het gedrag dat we bestuderen. Het gedrag van een cel is redelijk autonoom en dus tot een zekere hoogte afzonderlijk te bestuderen. Cel-gedrag heeft maar een beperkte reikwijdte, dat van de samenleving in het geheel is echter veel omvattender.

Dit onderscheid tussen verschillende vormen van gedrag kunnen we ook in ons eigen leven terugvinden. Hier maakt Bergson een onderscheid tussen gedrag dat vrij vanzelf gaat, zoals gewoontes, en gedrag dat een bepaalde moeite en inspanning van ons vraagt. 's Ochtends als we opstaan voltrekken we een hele reeks van handelingen. Een groot deel hiervan verrichten we bijna automatisch en daar staan we dus bijna niet bij stil. Wassen, aankleden en ontbijten, velen van ons worden pas echt wakker bij het eerste kopje koffie. Toch hebben we dan al heel wat handelingen verricht. Tussen dit gewoonte gedrag en het gedrag van ons lichaam zag Bergson weinig verschil. Het gaat hier om ingesleten handelingspatronen. Dit soort automatisch handelen is erg nuttig. Het zorgt er voor dat we met heel weinig aandacht allerlei dingen kunnen doen. Op die manier wordt dan tijd vrijgemaakt voor dingen die wel aandacht vereisen. Het lichaam is ook zo iets. Het doet van alles en nog wat vanzelf en pas als er iets mis is, als we bijvoorbeeld te veel hebben gegeten, worden we er attent op gemaakt. Dit soort gedrag is meestal ook vrij nauwkeurig te voorspellen.

Hier tegenover staan die handelingen die wel moeite van ons vragen. Als we bijvoorbeeld 's ochtends de jam-pot aan de mond zetten en het mes in de koffie dopen worden weer bewust van ons zelf. Van echt vrij handelen was volgens Bergson pas sprake als het boven dit gewoonte gedrag uitsteeg. Dit gebeurt bijvoorbeeld als iemand een appèl op ons doet en ons iets vraagt waartoe we nog niet het antwoord klaar hebben. We zouden dit vrijheidsmomenten kunnen noemen, momenten waarop vrij handelen wordt verwacht. Of we vervolgens in vrijheid reageren ligt volgens Bergson aan ons. We staan dan voor een keuze: gaan we zo door zoals we dat in het verleden hebben gedaan of doen we moeite om te komen tot een meer geschikte oplossing? Voor Bergson is het zo dat de werkelijke vrije handeling eigenlijk altijd die handeling is die ons de meeste moeite kost. Hij vraagt dus van ons om ons

zelf en ons gewoonte-gedrag te overstijgen. Doen we dit niet dan is dit als een soort val in het lagere, lichamelijke bestaan te zien. Wat echter moeite kost is iets dat alleen de persoon zelf kan uitmaken en het is iets wat per situatie steeds weer opnieuw moet worden bekeken. Al noemt Bergson het zelf niet zo zouden we kunnen zeggen dat handelen in vrijheid moed vereist.

Vrijheid ligt dus aan de zijde van inspanning. Hoe kunnen we deze inspanning nog verder duiden? Voor Bergson is het zo dat we het verleden altijd met ons meedragen. Santayana zei eens: zij die het verleden niet kennen zullen gedoemd zijn haar te herhalen. Bergson zou het hier helemaal mee eens zijn geweest. Willen we niet steeds tegen dezelfde dingen aan lopen dan is het zaak lering te trekken uit het verleden. Dit verleden staat tot ons open en het informeert hoe we de dingen zien. Bergson zei: wezens die een groot verleden hebben hebben ook een grote toekomst. Hij bedoelde hiermee dat hoe meer we bewust zijn van ons verleden, hoe meer we in staat zullen zijn op adequate wijze op de toekomst te reageren. We zullen dan niet gedoemd zijn het verleden te herhalen. Eigenlijk is dat ook wat gewoonte-gedrag is: een bijna-herhaling van handelingen. Gewoontes zijn niet als zodanig slecht, ze zijn juist erg nuttig omdat het tijd en energie vrij maakt voor wat echt belangrijk is, maar gewoontes zijn wel heel beperkt. Het gaat er van uit dat wat in het verleden heeft gewerkt ook in de toekomst zal werken. Maar die toekomst valt nooit helemaal te voorspellen. Passen we onze gewoontes niet aan dan worden we een soort Dinosaurussen.

In een kort essay over *Het Lachen* beschrijft Bergson een aantal komische situaties. Bijvoorbeeld een man die wil gaan zitten maar niet doorheeft dat de stoel onder hem weg wordt getrokken. Gaat hij dan toch gewoon zitten dan valt hij op de grond. Het komische hieraan is dat zo iemand zich als een soort automaat gedraagt. Zo iemand lijkt wel niet

helemaal levend. Ook mensen die heel star zijn vinden we komisch om dezelfde reden. Vrij gedrag is dus gedrag dat actief het verleden met zich mee draagt en erdoor geïnformeerd wordt. Juist hierdoor is het zo dat we instaat zijn ons actief aan de de veranderende situatie aan te passen.

Verder is het zo dat we hebben gezien dat het individueel levende wezen eigenlijk alleen als onderdeel van het gehele leven valt te beschouwen. Het verschil tussen het leven van de cel, van een orgaan, van een individueel lichaam of van een maatschappij is dat dit een steeds toenemende en meeromvattende vorm van organisatie betreft. Waar het anorganische steeds meer uit elkaar valt, is het organische juist iets wat progressief meer en meer van het leven insluit. Het leven is een actief insluitend proces, het is een inspanning om dingen te integreren en om te handelen vanuit het perspectief van het geheel. Werkelijke vrijheid duidt dus op die handelingen die insluitend zijn en niet uitsluitend. Het gaat er om het nauwe, gesloten perspectief te overstijgen om te komen tot die handelingen die niet alleen goed zijn voor mij maar ook voor alle anderen. Egoïstisch handelen is voor Bergson dus geen vrij handelen. Het volgen van de wil is niet genoeg, het gaat er ook om anderen mee te laten doen, om samen te werken en om zo te handelen dat dit ten goede komt van het geheel.

Vrij handelen is dus een inspanning om te handelen vanuit het geheel, een inspanning die steeds weer opnieuw de situatie probeert te begrijpen om zo te komen tot de beste beslissing voor iedereen. Ook naar ons zelf toe dienen we zo te handelen. Bergson moedigt ons aan om "met de hele ziel gezamenlijk" te handelen. Ook wijzelf vormen niet automatisch een geheel. Vaak staan allerlei aspecten van ons leven maar een beetje los van elkaar. Maar als het er echt om draait, als de situatie werkelijk belangrijk is dan is het zaak om vanuit je diepste

zelf te handelen. Dit diepe zelf kunnen we begrijpen als daar waar ons leven de grootste eenheid vertoont.

Samenvattend kunnen we dus zeggen dat vrijheid voor Bergson niet tegenover gebondenheid staat maar er juist mee samenwerkt. Het is omdat we een geschiedenis hebben dat de toekomst voor ons open staat. Het is omdat we allerlei gewoonte-gedrag vertonen dat er ruimte ontstaat voor wanneer er echt iets van ons wordt gevraagd. Er is dus een natuurlijke overgang van de inherent vrijheid van alles wat bestaat naar werkelijke vrijheid als integratieve, insluitende inspanning.